

Костянтин КАЛІЄВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0003-4202-4222

аспірант кафедри режисури та хореографії факультету культури і мистецтв

Львівського національного університету імені Івана Франка,

викладач кафедри хореографії

Київського університету імені Бориса Грінченка

(Київ, Україна) k.kaliievskiy@kubg.edu.ua

Kostiantyn.Kaliievskiy@lnu.edu.ua

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АНСАМБЛЮ «ЧОРНОБРИВЕЦЬ» ЯК МОДУС РОЗВИТКУ І ЗБЕРЕЖЕННЯ НАРОДНОЇ ХОРЕОГРАФІЇ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті представлено основні етапи створення аматорського хореографічного ансамблю. Висвітлений процес становлення української хореографії на теренах Київщини після Жовтневої революції. Розглянуто історичні аспекти формування матеріального підґрунтя задля створення осередка культурного надбання.

Проаналізовано підхід щодо створення самодіяльного хореографічного колективу. Досліджено аспект творчості керівника хореографічної групи колективу Миколи Івановича Кравченка.

В статті представлені фрагменти відтворення національної ідентичності, які є актуальними і сьогодні.

Танцювальне мистецтво Київської області є невід'ємною складовою національної культури, яка чуттєво віддзеркалює її загальний стан з позитивними і негативними імпульсами. Кризові хвилі вирішально оголюють потужний творчий потенціал, що переконливо свідчить про життєстверджуючий характер народного мистецтва.

Патріотичний напрямок діяльності народного аматорського хореографічного колективу проявляється саме в накопиченні, вивченні, переосмисленні та адаптації до нинішніх реалій, перлин народної хореографічної творчості, створення на цьому фундаменті сучасних зразків хореографічного мистецтва.

Метою статті є висвітлення модусу розвитку етнічних коренів задля збереження національної свідомості. В статті окреслені процеси формування творчо-гастрольної діяльності колективу, які стали головними методами пропагування української національної культури на теренах колишнього СРСР та в багатьох зарубіжних країнах.

Обґрунтовується позиція налаштування освітніх ланок навчання задля динаміки розвитку дитячих аматорських колективів, які є пріоритетними в хореографічній освіті. Звертається увага на фестивальний рух, який є рушійною силою процесу вдосконалення творчих здобутків, обміном професійних знахідок та міжрегіональних особливостей народної хореографії.

Українське мистецтво є гордістю нашого народу і одним з найяскравіших виявів його національної свідомості. Тому, стверджуючи своїми творчими доробками ідеї добра та гуманізму, транслиють мовою танцю історичні та сучасні скарби українського народу, його прекрасні традиції, збагачуючи не тільки національну культуру, а й світову.

Ключові слова: Чорнобривець, народна хореографія, ансамбль, аматорський хореографічний колектив.

Kostiantyn KALIEVSKYI,

orcid.org/0000-0003-4202-4222

Graduate student at the Department of Directing and Choreography

Ivan Franko Lviv National University

Lecturer of Choreography at the Department of Choreography

Borys Grinchenko Kyiv University

(Kyiv, Ukraine) k.kaliievskiy@kubg.edu.ua

Kostiantyn.Kaliievskiy@lnu.edu.ua

THE CREATIVE PATH OF TEAM “CHORNOBRYVETS” AS A MODUS OF DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF FOLK CHOREOGRAPHY IN KYIV REGION

The article presents the main stages of creating an amateur choreographic team. The process of Ukrainian choreography development on the territory of Kyiv oblast after October Revolution is highlighted. The historical aspects of the material background development for the foundation of cultural heritage center are considered.

The approach of amateur choreographic team foundation is analyzed. The aspect of creativity of Mykola Ivanovich Kravchenko, the head of the choreographic team, was studied.

The article presents fragments of national identity reproduction that are still relevant today.

The dance art of Kyiv oblast is an integral part of the national culture, which sensually reflects its general state with positive and negative impulses. Crisis waves decisively reveal powerful creative potential, which convincingly testifies to the life-affirming nature of folk art.

The patriotic trend of folk amateur choreographic team is manifested precisely in the accumulation, study, rethinking and adaptation to current realities, pearls of folk choreographic creativity, creation of modern samples of choreographic art on this background.

The purpose of the article is to highlight the mode of ethnic roots development in order to preserve national consciousness. The article outlines the processes of the team's creative and touring activities foundation, which became the main methods of promoting Ukrainian national culture on the territory of the former USSR and in many foreign countries.

The position of adjusting the educational links of training for the dynamics of the development of children's amateur groups, which are a priority in choreographic education, is substantiated. Attention is drawn to the festival movement, which is the driving force of the process of creative achievements improvement, exchange of professional findings and interregional features of folk choreography.

Ukrainian art is the pride of our people and one of the brightest manifestations of its national consciousness. Therefore, affirming the ideas of goodness and humanism with their creative works, they broadcast historical and modern treasures of the Ukrainian people, their beautiful traditions, enriching not only the national culture, but also the world culture through the language of dance.

Key words: "Chornobryvets", folk choreography, team, amateur choreographic group.

Постановка проблеми. На сьогодні залишається актуальним питання розвитку і збереження українського національного хореографічного мистецтва. Адже на сучасному етапі можна відзначити появу різноманітних нових напрямків і стилів, що в свою чергу є показником руху в європейський та світовий простір. Однак, лише зберігши свою національну культуру, ми зможемо в повній мірі зберегти свою ідентичність та етнічну забарвленість.

Мета статті. Проаналізувати роль Аматорського ансамблю пісні і танцю «Чорнобривець», зокрема його танцювальної групи, задля знаходження основних методів та форм збереження та розвитку народного хореографічного мистецтва.

Аналіз досліджень. Питання розвитку і збереження народної хореографії розглянуто в багатьох роботах науковців, зокрема таких, як А. Кривохижа, І. Гутник, А. Підлипський, О. Квецко, В. Синюк. Однак дана тема все ще залишається недостатньо дослідженою та відкритою.

Виклад основного матеріалу. Глобальні процеси створення промислової цивілізації швидко поглинають природні ресурси, змінюють природне середовище людини. Традиційна культура духовних і природних цінностей невпинно змінюється, втрачаючи природний естетичний закон єдиної справедливості, який охороняв і зберігав національну самосвідомість. Лише традиційна духовна культура в умовах незалежної держави здатна виховати сучасного, розсудливого захисника рідної землі та мови, екологічну людину майбутнього.

Програма розвитку та збереження національної ідентичності шляхом відродження різних самобутніх традицій, фольклорних колективів,

народних хореографічних колективів, запровадження нових програм автентичного напрямку в заклади освіти поступово набирають силу, стають загальноновизнаними і впливають на загальні тенденції розвитку національної культури.

Мистецтво є вершиною національної культури як сфера «художньої творчості» (ВТССУМ, 2012: 374), «одна з форм суспільної свідомості від людської діяльності, що відбиває дійсність у конкретно чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів» (Малахов, 2009: 668), «пізнання та перетворення світу через почуття та переживання» (Шевнюк, 2015: 451).

Хореографічне мистецтво не лише відкриває світ безмежної духовної культури людства, а й забезпечує пізнання орієнтирів особистісного саморозвитку та культурного зростання. Мистецтво танцю гармонійно поєднує музику та пластику руху, мову, яка наповнює загальнолюдську природу, максимально додаючи виразності, краси та довершеності естетичного відчуття.

Хореографічна культура інтегрує в особистісне утворення, обумовлюючи мистецькою ерудованістю знання художніх тенденцій хореографічного напрямку. Формування хореографічної культури передбачає вивчення історії хореографії, особливостей національного характеру танців та відтворення їх у художніх образах. Інформаційний компонент мистецтва танцю супроводжується вивченням витоків хореографічного матеріалу, регіональних особливостей, різновидів костюмів та музичних супроводів. Ґрунтовні мистецькі знання є важливою запорукою професійної досконалості балетмейстера.

Українська хореографічна культура є найціннішою коштовністю нашої нації, яка відображає

всі історико-культурні та соціально-економічні аспекти розвитку. Історія самовідданої боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьба за рідну мову, за національну демократичну культуру розвинули і зміцнили український танець. Духовне багатство народу стала святою купіллю відродження національної хореографії.

Стаття ставить собі за мету визначити шлях створення та розвиток Аматорського народного ансамблю пісні і танцю «Чорнобривець» міста Миронівка Київської області, а зокрема його хореографічної групи.

Дослідження діяльності цього творчого колективу свідчать про піднесення української сценічної культури чи не на найвищій щабель у тодішній хореографічній Україні. Народні обряди та ігри, звичаї та традиції, театралізовані фольклорні танці всіх регіонів України кристалізували народну поетичну спадщину в хореографічні твори. Цей колектив увібрав у себе неймовірне багатство народної пісні та танцю, широко розкривши щедre розмаїття національного мистецтва.

Щоби проаналізувати поетапний шлях становлення і розвитку самодіяльного народного ансамблю пісні і танцю «Чорнобривець», потрібно зануритись в історичне минуле Миронівського краю Київської області.

Після Жовтневої революції осередками культури на Київщині стають хати-читальні, при яких організуються гуртки художньої самодіяльності, утворюються хоріві та хореографічні самодіяльні колективи. У 1919 році старшокласники Маслівської п'ятикласної гімназії, де навчались діти з Маслівки, Козина, Ємчихи та інших навколишніх сіл, на базі якої у 1920 році було відкрито Маслівську агрономічну профшколу, організували драматичний і хорівий гуртки. Хором керував викладач математики Д. Ф. Козловський, який після Маслівки довгий час працював у Московській сільськогосподарській академії імені К. А. Тімірязєва, де також керував хором. Гімназія перетворилась в центр культурного життя, концерти та постановки учнів надихали мешканців сіл приєднуватись до творчого процесу.

Згодом при багатьох сільських клубах, зокрема в Потоці, Карапишах, Шандрі, Юхнах, Владиславці, Росаві, Зеленьках, Пустовітах також почали діяти самодіяльні художні колективи. 1929 року співочий гурток утворився в селі Ємчиха, що з давніх давен славилась найкращими голосами в районі. Пережитий голод і холод не змусили забути свою народну пісню. Ємчиський хор слу-

хало багато знаменитих людей, один з них – композитор Платон Майборода.

Життя продовжувалось. У 60-ті роки в місті Миронівка функціонував Будинок культури цукрового заводу, де розміщувався районний Будинок культури, при якому діяли хорівий колектив, духовий оркестр, вокальний квартет, танцювальна група, драматичний колектив, солісти-вокалісти, гумористи, а також агітбригада. Учасники художньої самодіяльності неодноразово брали участь в обласних, республіканських фестивалях самодіяльного мистецтва, нагороджувалися грамотами і дипломами.

Для подальшого розвитку народної творчості та проведення культурно-масових заходів району був конче необхідний Палац культури. Саме з ініціативи О. Г. Бузницького, тодішнього голови колгоспу імені Жданова, у 1967 році розпочалося будівництво Палацу.

Споруджений за індивідуальним проектом, цей заклад був урочисто відкритий 21 квітня 1971 року. Зачаровувала зала для глядачів на 750 місць з просторою ошатною сценою, читальним залом і бібліотекою, кімнатами з сучасним устаткуванням для гурткової роботи. З того часу Палац культури став закладом районного значення, провідним в області.

Ще до його відкриття зайшла мова про створення самодіяльного художнього колективу, а саме ансамблю пісні і танцю, такого жанру тоді на Київщині ще не було. Колектив був створений на основі вже існуючої художньої самодіяльності, а назву отримав завдяки О. Г. Бузницькому, який запропонував її від назви квітки – чорнобривець, яка дійсно співзвучна українській душі.

Перші репетиції хору відбувались в приміщенні Будинку культури цукрозаводу, а танцювальної групи – у Будинку піонерів. Велика заслуга успіху ансамблю «Чорнобривець» належить його першому художньому керівнику, яким у 1970 році став Антон Петрович Гірман. Будучи професіоналом високого гатунку і вимогливим організатором, він підібрав керівників для хоріві (хормейстер Сергій Сушко), оркестрової (музичний керівник Михайло Хомченко) та танцювальної (балетмейстер Віктор Розін) ланок.

До ансамблю прийшли випускники Київського культосвітнього училища: подружжя Олександр та Ніна Чуприна, Ольга та Микола Рябець, Ніна Твердохліб, Петро Матвійчук. Учасниками колективу були люди різних професій, яких об'єднувала любов до української народної пісні і танцю. До хоріві групи «Чорнобривця» прийшли відомі в районі учасники художньої самодіяльності, в

танцювальні групи – школярі, випускники училищ культури. В перші роки своєї діяльності колектив налічував 42 учасника хору, 24 учасника танцювальної групи і 2 баяніста – Михайла Хомченка та Віталія Білошапку. Саме з них розпочав свій творчий шлях оркестр народних інструментів.

Учасники ансамблю вчилися рухатись, артистично триматись на сцені, опановувати культуру співу. Від репетиції до репетиції удосконалювалась майстерність колективу. Кращими художниками столиці (К. Гаккебуш, Г. Нестеровська, Л. Писаренко) для ансамблю були розроблені ескізи костюмів та їх оздоблення: для жінок – декоровані оригінальним яскравим орнаментом довгі шовкові сукні з червоними китицями та зразок старовинного українського національного одягу, для чоловіків – традиційний козацький одяг.

Перший виступ колективу відбувся у новозбудованому районному Палаці культури у листопаді 1971 року. До святкової програми були включені хорові та вокальні твори, танці, хореографічні картинки, українські сюїти. На сцені розцвів барвистий квітник з яскравою гамою хореографічних номерів. Але на прем'єру потрапили не всі бажані, тому згодом відбулося ще кілька концертів.

Районна газета «Червона зірка», випущена 27 листопада 1971 року, писала: «Високий художній рівень виконання, багата палітра декорацій, одягу, цікава програма задовольнили смаки навіть найвимогливішого глядача».

Почався триумфальний, стрімкий злет ансамблю «Чорнобривець». Голова колгоспу імені Жданова О. Г. Бузницький передбачив долю колективу: «Ви будете виступати не тільки на цій сцені, а станете відомими за кордоном». Пророцтво справдилося. Добра пам'ять про засновника ансамблю живе і донині.

Шефом і головним консультантом ансамблю стає заслужений артист УРСР, доцент Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського, композитор С. О. Крапива, який записував пісні і складав музику для вокально-хореографічних композицій. Самобутність ансамблю, його творче обличчя визначали твори і композиції, створені на місцевому фольклорному матеріалі, що стали коліскою збереження етнічного матеріалу.

Зміна через кожні 2 роки концертної програми вимагала постійно працювати над створенням нових хореографічних форм. Незмінним залишався лише «Гопак» – візитівка аматорського народного колективу. Жодного разу цей номер не залишив нікого байдужим. Гарно виконана віртуозна техніка запалювала глядача, а жіноча лірична частина була неначе легкий весняний вітерець, що

грається з косами руської дівчини. В закордонних поїздках гопак виконувався по декілька разів на біс, що свідчило про майстерне виконання найулюбленішого танцю українців.

Ансамбль «Чорнобривець» стає відомим не лише на Київщині, а й в Україні та за її межами. Постійні виступи на урядових концертах в Палаці «Україна», участь в різноманітних фестивалях, конкурсах самодіяльної художньої творчості, участь у Всесоюзному телевізійному фестивалі народних талантів – вся ця творча діяльність була вагомою підставою до отримання почесного звання «Самодіяльний народний ансамбль пісні і танцю» Постановою колегії Міністерства культури УРСР у квітні 1973 року, тобто менше, ніж за два роки з початку існування.

Перша закордонна поїздка відбулася у травні 1974 року до Франції на свято патріотичної пісні, яке влаштував французький молодіжний журнал «Авангард». Саме українські танцювальні композиції відкрили цей фестиваль. За один день ансамбль дав 7 концертів на різних локаціях Парижу. Газета «Комсомольська правда» від 29 травня 1974 року писала: «Міні-фестивалем «За мир та дружбу» назвали учасники свята в парку Монтро те, що зранку до вечора протягом двох днів відбувалося на зеленому майданчику біля радянського павільйону. Українські вокально-хореографічні композиції у виконанні ансамблю «Чорнобривець» за допомогою сотень французів, які постійно збиралися навколо, переростали в «Гімн демократичної молоді»...».

В серпні 1974 року «Чорнобривець» дає спільний концерт з активістами Товариства Шотландії у Миронівському Палаці культури, а у липні 1976 року вирушає на африканський континент – в Алжир, де на фестивалі народної пісні і танцю вражає всіх глядачів своєю виконавською майстерністю.

Газета «Революсьйон афрікен» (Алжир 1976 рік) писала: «У місті Тизи-Узу Алжирської Народної Демократичної Республіки пройшов перший Міжнародний фестиваль народної пісні і танцю. Уперше на фестиваль приїхали фольклорні ансамблі з України, Туреччини, Франції. Гарячі аплодисменти випали на долю українських танцюристів, які полонили глядачів запальними українськими танцями».

Неможливо перерахувати безліч поїздок та концертів, які складають творчий, неймовірно прекрасний шлях уславленого колективу, але хочеться звернути увагу на одного з керівників ансамблю «Чорнобривець», а саме Миколу Івановича Кравченка.

В 1984 році Микола Іванович приїздить до міста Миронівка Київської області, де зустрічається з керівництвом Миронівського району та керівником ансамблю «Чорнобривець» Ю. Ф. Федоровичем. Тепла зустріч молодій сім'ї, керівником ансамблю та всім колективом були гарним початком у танцювальній кар'єрі молодого талановитого танцюриста.

У складі ансамблю Микола Іванович виступав на престижних сценах не лише України, а й Європи, зокрема: 1986 р. – Греція, Естонія, Кіпр, 1987 р. – Білорусь, Великобританія. Працюючи в ансамблі «Чорнобривець», Микола Іванович створює дитячий танцювальний колектив «Мрія» в селі Пустовіти Миронівського району, який невдовзі дарує своє мистецтво, виступаючи в місті Краків (Польща), місті Клуж (Румунія), а також стає учасником фольклорного фестивалю «Лаумбра стежарулуй» і учасником Всесвітнього фольклорного свята – фестивалю Бойківщини «З чистих джерел» місто Турка Львівської області.

В 1992 році Микола Іванович закінчує свою танцювальну кар'єру в ансамблі «Чорнобривець» та продовжує свою педагогічну діяльність. Створений ним колектив «Мрія» в 1993 році отримує звання «Зразковий дитячий колектив» і в цьому ж році бере участь у святкуванні 50-ї річниці Національного заслуженого академічного українського народного хору України імені Григорія Верьовки. Ансамбль «Мрія» демонстрував свою майстерність на Всеукраїнському фестивалі-конкурсі народної хореографії імені Павла Вірського та став переможцем 1-го туру.

В 1997 році при Миронівському центрі дитячої та юнацької творчості Кравченко Микола Іванович створює дитячий танцювальний ансамбль «Джерельце». Здобутками цього колективу є I та II місця, зайняті в різноманітних фестивалях та конкурсах, які були достойно оцінені та стали основою для отримання в 2003 році почесного звання «Зразковий ансамбль танцю». А керівник М. І. Кравченко за досягнення в галузі хореографічного мистецтва був нагороджений Почесною грамотою та Дипломом. В цьому році Микола Іванович передає справу своїй доньці Тригуб Інні Миколаївні, яка гідно продовжує справу батька.

У 2000 році, набувши творчого та педагогічного досвіду, Микола Іванович стає хореографом-постановником Аматорського народного ансамблю пісні і танцю «Чорнобривець». Він докладає максимум часу і зусиль, помножених на талант, щоби не лише зберегти неповторність, популярність ансамблю, а й створити осе-

редок фольклорного джерела Київської області. Його робота по удосконаленню майстерності та самобутності танцівників ансамблю демонструється на великих та малих сценах України та за її межами.

У 2010 році Указом Президента України Миколі Івановичу Кравченку присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України».

Свого часу у «Чорнобривці» танцювала його дружина Лаура, а нині доньки – Інна (артистка балету ансамблю) та Ольга (студентка). Усі танцюристи династії Кравченків – вихованці хореографічного відділення Київського культосвітнього училища.

Плідна робота протягом 25 років ансамблі «Чорнобривець» дали змогу виховати не одне покоління справжніх носіїв української хореографічної культури, які стали безперервним ланцюгом збереження та передачі національної спадщини Київської області. Чотири десятиліття самодіяльний народний ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» хвилює глядачів своєю творчістю, давши понад дві тисячі концертів, підготувавши 15 програм, з якими виступав не тільки в Україні та інших республіках СРСР, а й багатьох зарубіжних країнах.

Народний колектив був і є посланцем миру, представником високої культури й духовності українського народу. Підсумки творчої роботи колективу вагомі, він є лауреатом міжнародних конкурсів фольклорного мистецтва, всесоюзних та республіканських фестивалів, володарем Республіканської премії імені Миколи Островського.

Висновки. Отже, знайомство з історією створення Аматорського хореографічного колективу «Чорнобривець» з його довгим та плідним шляхом творчого зростання дозволяє розуміти основні тенденції збереження національних набутків, відродження та популяризації народного хореографічного мистецтва Київської області та України загалом.

Завдяки роботі аматорського колективу виокремились пріоритетні напрямки розвитку всіх народних колективів Київської області. А саме створення фольклорної основи зі зразків народного хореографічного мистецтва, що в першу чергу якісно і поглиблено вивчають місцевий матеріал, накопичують збережені в народній пам'яті перлини етнічного колориту. Займаються створенням сучасних зразків народного танцювального мистецтва, що виховує в молоді культуру танцю, створюючи нові лексичні форми яскравого, видовищного дійства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 374 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Велес, 2005. 528 с. ISBN 966-8263-16-2
3. Залевська К. Л. Зоряний шлях «Чорнобривця». Ред. Г. П. Кузьмінська. Біла Церква: КОТО Культура, МП Видавництво Буква, 2010. 56 с.
4. Кривохижа А. М. Гармонія танцю. Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. 90 с. ISBN 966-96-201-2-0
5. Малахов В. А. Мистецтво. Енциклопедія України: у 10 т. Ред. В. А. Смолій. К.: Наукова думка, 2009. Т. 6. 668 с.
6. Шевнюк О. Л. Історія мистецтв: навчальний посібник. Київ: Освіта України, 2015. 451 с.

REFERENCES

1. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy.* (2012) [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language.] Ukl. O. Yeroshenko. Donetsk: TOV «Hloriia Treid». 374 s. [in Ukrainian].
2. Voropai O. (2005) *Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyi narys.* [Customs of our people. Ethnographic essay.] Veles. 528 s. ISBN 966-8263-16-2. [in Ukrainian].
3. Zalevska K. L. (2010) *Zoranyi shliakh «Chornobryvtsia».* [Star trek «Chronobrivets»] Red. H. P. Kuzminska. Bila Tserkva: KOTO Kultura, MP Vydavnytstvo Bukva. 56 s. [in Ukrainian].
4. Kryvokhyzha A. M. (2006). *Harmoniiia tantsiu. Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv.* [Harmony of dance. Educational and methodical manual for students of pedagogical educational institutions.] Kirovohrad: RVTs KDPU im. V. Vynnychenka. 90 s. ISBN 966-96-201-2-0 [in Ukrainian].
5. Malakhov V. A. (2009) *Mystetstvo. Entsyklopediia Ukrainy: u 10 t.* [Art. Encyclopedia of Ukraine: in 10 volumes]. Red. V. A. Smolii. K.: Naukova dumka. V. 6. 668 s. [in Ukrainian].
6. Shevniuk O. L. (2015) *Istoriia mystetstv: navchalnyi posibnyk.* [History of art: a study guide]. Kyiv: Osvita Ukrainy. 451 s. [in Ukrainian].